

Dödsdomen 1612 – Vä stads sista tid

Hur var förhållandena i Vä när svenska truppstyrkorna närmade sig och hur gick det egentligen till när staden fick sin dödsdom?

Livet i staden Vä åren 1590 – 1612

Vä var befäst med gravar i söder-öster, en naturlig sänka i väster och Kyrkbäcken med Åldermanskärret samt dammar och två mölledammar/kvarndammar i norr. Vä förefaller således ha varit en "våt" stad, men det hindrade förstås inte fienden. De kända anfallen på Vä 1452, 1509, 1569 och 1612 talar sitt tydliga språk.

Staden Väs borgmästare satt på livstid, vilket var ovanligt för städer vid denna tid. Borgmästaren liksom övriga magistraten rekryterades ur en liten krets på ca tio släkter, stadens förnämsta familjer, en långt driven nepotism i Vä som kungen faktiskt kritiserade under 1500-talet. Dessa mäktiga herrar var ofta även guldsmeder. Följande yrken var representerade vid denna omkring år 1612.

1 apotekare, 28 köpmän, 1 bagare, 3 murmästare (byggmästare), 1 bardskär (sårsläkare), 1 möllare, 1 bödkare (tunnbindare), 2 pottmakare, 1 bösseskötte (jägare), 2 remsnidare, 1 dönnicher (stuckatör), 4 skomakare, 3 fellbereder (garvare), 5 skraddare, 1 glasmästare, 2 slaktare, 1 grydestöber (gelbgjutare), 6 smeder, 4 guldsmeder, 2 snickare, 1 hattmakare, 1 spinnare, 1 hjulmakare, 2 timmermän, 1 kittelsmed (kopperslagare), 1 trädgårdsmästare, 2 vävare, 22 utan angivet yrke.

Av dessa hade Oluf Holgerssön Dönnicker utfört den stuckatur på Lillöhus, varav rester i form av stjärnor, lejonhuvuden och annat påträffats vid utgrävningen där. Urtegaardsmanden eller trädgårdsmästaren hette Hans Duglass eller Skotte och var väl en Douglas från Skottland. Köpmannen Moen Tostesson kallades "Suendsche" och var ursprungligen svensk. Jordägaren och borgaren Hermann von Springe var tysk. Således ser vi att Vä var en invandrarstad vid denna tid.

Apotekaren hette Oluff Karlssön och bardskären Gabriel Jacobssön, vilken varit ute i kriget men återvänt till Vä. Föregångaren, mästare Jacob i Vä, hade kurerat sockenprästen Axel Erichssön i Norra Åsum, vilken slagit itu båda benen. Jacob hade tillkallats och provat sina konster på herr Axel, men patienten hade "icke så hurtigt blivit hulpen" trots att han betalt arvodet. Då anlätades en annan fältskär och under behandlingen avled herr Axel ömkligen. Jacob fick skulden och drevs bort från Vä av Ove Urup, men Jacobs hustru Karine stannade kvar med deras små barn. Efter en tid följde hon maken och de återkom sannolikt inte.

En yrkeskategori som hade betydelse för det kungliga krutbruket i Vä med anor sedan 1500 var salpetersjudarna och deras mästare: väborgaren Jens Nielssön blir salpetersjudarmästare för Villands 1598, väborgarna Zacharias Jörgenssön i Helsingborgs län, Jens Christenssön i Villands och Peder Skreder i Albo och Torna 1595 och 1593 blev samme Jens Christenssön mästare i Frosta och Färs. 1592 var Hans Jörgenssön salpetermästare och 1590 sköttes sysslan av Jens Kremer, båda väborgare. Denna verksamhet hade således sitt administrativa centrum i Vä.

Kyrkoherde var Jörgen Christopherssön och Gudmund Spinch. I Vä fanns en gammal skola, om vilken senare kyrkoherden Ove Christopherssön i Äsphult-Linderöd berättar (1636), att han genomgått den och sedan varit anställd där under sex år som "hörer", dvs bitr lärare. Han var född i Vä på 1580-talet och hade från "förste barnsben" uppfostrats i Vä skola och där fått sitt "förste fundamente

Latinae et Grecea lingvae". Han hade sett de fattiga skolbarnens förhållanden och donerade därför den 14/8 1636 100 daler till skolbarnens nödtorft. Utöver denna skolgång sändes vissa söner utomlands för vidare utbildning, så t ex då väborgaren Suen Gorrissön (Rogge) den 16/3 1606 fått utfärdat pass för två av sönerna, vilka då studera Flensburg. Sonen Oluff Suendssön (Rogge) blev sedermera borgmästare i Kristianstad och lät bygga en stor korsvirkesgård invid kyrkan och hade ofta Christian IV som gäst.

Bland fastighetsägarna i Vä fanns 6 präster från omgivande landsbygden samt 2 prästänkor, 4 köpmansänkor, 8 hantverkaränkor, 2 adelspersoner och 2 fogdar från närbelägna frälsegods. Folkmängden var vid denna tidpunkt ungefär 600-700 personer.

Kalmarkriget 1611 och Gustav II Adolfs hämnadtåg i Skåne 1612

Konflikter mellan Danmark och Sverige om Finnmarken, Baltikum och Öresund blossade upp i krig den 4/4 1611. Danmark var ännu stormark och Sverige strävade efter att bli detsamma.

Danskarna belägrade och stormade Kalmar stad och slott – därav benämningen Kalmarkriget. Och svenskarna gick under kronprins Gustav Adolf den 25/6 ner i Halland och Blekinge, intog och plundrade Kristianopol, drog vidare söderöver och den 30/10 dog Karl IX varvid Gustav Adolf blev kung. Den 5/2 1612 gick denne yngling via Loshult in i Skåne för att skövla och ödelägga.

Domedagen i Vä den 7 februari 1612

Svenskarna har utan framgång belägrat Lillöhus den 6/2 och nu gått i ställning norr om staden Vä med enligt uppgift 3000 man. Så rycker Nils Stiernskiöld in utan att möta något motstånd och slår läger inne i staden (varför den förmodligen skonats för att kunna plundras och för att inte svenskarna själva skulle brännas inne eftersom borgerskapet var alla förrymda"). Borgarna har satt sig i säkerhet på åsen och förmodligen fört med sig så mycket värdesaker som de förmådde att transportera.

Svenske kaptenen Peder Birgersson är den som leder "bränningen" och hans folk har väl tänt på ett och annat halmtak sedan de tomma husen länsats. Röken har säkert med oro noterats av de borgare som satt sig i säkerhet uppe på den skogklädda Linderödsåsen vid nuvarande Munkeberg.

En sägen berättar, att en borgmästardotter förmår kungen att ge order om att släcka bränderna. Vi får föreställa oss scenen vid Brunstorp och Norreport. Kungen till häst, den svenske kaptenen, alla brinnande tak och beredda luntor, de oroliga föräldrarna som kan vara Jörgen och Anna brun (en syster till Carl Bildts anmoder) – hon kommer sedermera att flytta ut till Folkestorp efter 1617, då maken avlidit inne i den nya gården i Kristianstad. Hur det går för den vädjande borgmästardottern vet man inte, men just borgmästare Jörgen Hanssons och Anna Bruns Brunstorp bräns jämte de båda kronokvarnarna Bromöllan vid bron och Bymöllan längs Kyrkbäcken i norr. Skolan och Mariakyrkan skonas men länsas på allt löst. Prästgården räddas, men prästgårdens "Ladegaard" stryker med. S:ta Gertruds kapell sätts i brand av kanonaden från ställningarna norr om staden. Guldsmeden Hans Povelssöns gård plundras. Avkomlingarna till borgmästaren Peder Graa (känd 1510-1537) drabbas också, dock lindrigt. Skrivaren Peder Jenssön (Graa) får sin gårdsdel brandskadad men övriga delar av Peder Graa's gård invid kyrkomuren i norr-nordväst klarar sig enligt de byggnadesvärden man noterar 1613 (se ang. taxeringen nedan).

Om eftermiddagen den 8/2 rycker Gustav II Adolf med sitt folk ut ur Vä sedan "staden" vart skövlad och avbränd i grunden, vid klockan två efter middagen..". skriver han i ett brev till sin svåger hertig Johann – men det är nog mest skryt! Då var kungen förmodligen mätt och däst och nöjd med sin

bedrift. För de flesta borgarna innebär det emellertid flyttning till den planerade staden Allön inom två år och bland dessa Brunstorps och Folkestorpsgårdens ägarinna Anna Brun med familj.

På återvägen mot Sverige höll Gustav II Adolf på att drunkna upe vid Vittsjö – men räddades av en svensk ryttare. Det var när danska trupper hann ikapp svenska hären där en afton och fann de uttröttade svenskarna vid kyrkan i Vittsjö. De hade ställt hästarna inne i kyrkan och ute på kyrkogården satt soldaterna och kyrkogården satt soldaterna och spelade kort bland gravarna i skenet av ett värmande bål på kyrkans stolar. I förskräckelsen flydde Gustav II Adolf med sitt folk och så hamnade han i det isiga vattnet – och där kunde han gott fått ligga.

Några människoöden från denna tid

Det är svårt att avgöra förödelsens omfattning. En så total brand som Gustav II Adolfs brev antyder bör ha efterlämnat ett tjockt brandlager över hela Vä för vår tids arkeologer att dokumentera. Vid de utgrävningar som ägt rum i Vä sedan 1914 noteras emellertid endast enstaka brandlager (1962-1963) på två ställen.

Endast sparsamt kan spår noteras i dokumenten. I Väbys Arvebok 1591-1614 nämns anfallet uttryckligen endast i följande arvskifte den 1/3 1614. Det är Jörgen Christopherssön Bagare som skiftar boet med sina barn denna dag och efter att rikets fiender "de schwenske" vållat stor skada 1612 genom "roff" och brand återstår inte mycket av hemmet. Jörgen Bagare är skyldig gott folk stor gäld, som skall uttagas ur det gemensamma boet. Han äger varken hus eller gård eller "Nogidt Saadant". Vid ägoförteckningen 1613 stod han upptagen som ägare till en fastighet värd 50 daler, på vilken han hade särskilt egendomsbrev. Nu lovar han barnen 30 riksdaler, beräknat 74 skilling danska i varje daler, i modernearv "for Kleder och all Boskabsswarer". Utgiften för hustruns begravning har han räknat ifrån När sonen Christoffer blir myndig, får han avgöra om han vill dela lika med sin syster Kierstine eller icke". Till dess åligger det Jörgen Bagare att svara för barnens försörjning med "Nödtörfftige Mad och Öl, sko och Kleder" och annat. Först då kan de utkräva modernearvet, något som ger Jörgen en galgenfrist. Om "gud will hiellpe hannom" klara alla skulder och hans "Bho och Boning" förbättras, lovar han efter förmåga hjälpa sina barn "Jdermiere" när de så behöver. – I Kristianstad bygger han en liten gårdvid Kirkegaden norr om Stora torg på skuld och tvingas efter två års innehav avträda den till fordringsägaren.

Ett bittert öde orsakat av anfallet drabbade änkan Anna Gregersdotter. Hennes make Lauretz Bendtssön var kremer (köpman) och blev skjuten i kriget 1611-1612. När svenskarna närmade sig Vä, hade hon sprungit över till byfogden Povel Nielssön, som var guldsmed, med famnen full av boets värdefullaste klädespersedlar och lämnat allt i "kungens beskydd". Silverkannor och andra värdesaker hade hon lämnat i förvar hos andra överhetspersoner i den hotade staden. Så skyndade hon sig iväg och sökte skydd. Svenskarna kom och länsade de rikare gårdarna kring Mariakyrkan, och därmed änkans egendom. När borgarna sedan återvände till sina skövlade hem kom änkan Anna springande för att hämta sina ting, vilka naturligtvis vare sig Povel Guldsmed eller de andra herrarna ville ta ansvar för. Efter många påstötningar gick änkan till kungs med ärendet. Bråket fortsatte inne i nya staden och änkan blev ett sannskyldigt plågoris för Povel Guldsmed och övriga inblandade. När hon vid ett tillfälle instämt de flesta av stadens mera framstående borgare, tillfrågades hon av borgmästaren "om det inte fanns fler, hon önskade instämma, för då var det lika bra att göra så med detsamma. Man ville nu kvitta hennes krav mot de skulder hennes skjutne make lämnat efter sig,

men på det svarade hon: "Aldrig i livet". Slutligen började hon förtala de inblandade och blev därför själv instämd vid tingslaget för att hon "löbede runt i och uden Byen" och spred "slemt förtal".

Den medeltida stadens dödskamp 1612-15

Överfallet på Vä skördade således sina offer.

Den 19 december 1612 utfärdades ett kungligt förbud mot att återuppbygga fastigheterna i Vä.

Den 20/4 1613 infann sig en större deputation på Henrik Huitfeldts borg Lillöhus under väborgmästarna Jörgen Hanssön och Niels Lauritzsön Skriver. Stadens rådmän och kämnär samt byskrivaren Peder Jenssön (Graa) var med. Tre av kungen utsedda värderingsmän, frälsemännen Christian Friis, Tage Thott och Jens Sparre, deltog och fick sig överlämnat fullständiga uppgifter på vad Vä stad var värd i jord och byggnader (se jubileumsboken Staden vid Helgeå). Här anges vilka som ägde jord i stadens tre vångar i söder, norr och öster, hur mycket utsäde man sådde där, hur mycket hö man höstade på ängarna. Prästgården och 31 borgare ägde jord i samtliga tre vångar. Så följer uppgifter om ägorna i lyckorna i utmarken och tofter utanför stadskärnan. Byskrivaren (Peder Jenssön som samtidigt efterträtt brodern Niels Jenssön som ridefogde disponerar en allmänning som särskild löneförmån. Stadens hospital hade egna marker och inkomster. Till Vä hörde tre fädrifter och tre skogsområden. Man kunde så nästan 41 läster korn (en läst = 12 pund = 42 tunnor) och man höstade 1843 lass ängshö. Man hade fruktträdgårdar.

En lista över gårdarna med byggnadsvärde samt antalet brunnar och valvkällare ger en god bild av Vä vid pass ett år efter Gustav 11 Adolfs anfall. Man värderar de byggnader "som Bleff staandis Effter de schwenske haffde Brendt Saa och huis som er biugdt siden Denn tid, och förrind Kong: M: bref Ankom Om böggenigh: " som ingressen lyder. Kyrkan har "gud schie loff" inte skadats av brand 1612, och av 104 uppräknade gårdar och hus med byggnadsvärde mellan 10 och 500 daler) är det bara ca sex fastigheter som saknar byggnadsvärde och således kan ha gått upp i rök 1612. Några har dock redan hunnit byggas upp igen, vittnar byggnadsförbudet den 19 december 1612 och ingressen om. 131 murade stenvalvskällare noteras och 150 brunnar samt borgmästaren Jörgen Hanssöns tegelugn, värderad till 150 daler. Slutsumman på allt detta i Vä var 17905 daler. Man värderade ägorna för att kunna ge dem som flyttade in till nya staden motsvarande fastighetsvärde där, ett byte således.

De som ägde jord i Vä var främst medlemmar av frälssläkter. Ett fåtal borgare kunde visa upp egendomsbrev på sin jord (mesta jorden tillhörde kronan, kyrkan, Bäckaskogs kloster samt hospitalet) och de behöll denna efter flytten till Allön eller sålde den till nyinflyttade familjer efter 1614.

Jb nr 16-17 "Peder Graa's gård" (nuv. Graagården) ägs vid denna tid av syskonen Niels Jenssön (Graa), Peder Jenssön Skriver (Graa) och dessa bröders fränder Sven Graa, Anne Jensdotter (Graa), brodern Mogens Graa's gård har ärvts av byggmästare Peder Jenssön Graa, brodern Mogens Graa's gård har ärvts av dottern Arina, och av deras broder Jacob Jenssön Graa. Ägorna går tillbaka till borgmästaren Peder Graa's köpebrev 1523 och visar att dessa personer är hans avkomlingar. Den uppdelade fastigheten kom att samlas genom arv och köp hos guldsmeden Peder Povelssön Graa (*c.1590 1619), som även blir borgare i Kristianstad och ärvs av dotter Lhenne (*1615) som bor i Vä ännu 1641. En del gick i arv till Ormer Ormerssön (Graa) som noteras för skattegården 1651.

Bland dessa jordägare noteras även borgmästaren Jörgen Hanssön, som visade upp ägobrev från 1500-1530 på Konningstoft, Kongeboell och en mölla i Mansdala mosse samt en väderkvarn på "Bagnehoffuidt liggendis Östen wae". Jörgen Hanssons släkt liksom Graa-släkten var gränsfall, ett slags frälse i kraft av sina ämbeten som byfogdar och borgmästare i Vä. Släktmedlemmar var ingifta i frälseläkter under 1500-talet, och åtminstone Peder Graa förefaller vara född av frälse föräldrar. Hans syster Katharina Jacobsdotter benämns "hustru" 1510, vilket betecknade frälsfödd kvinna.

Kyrkoherden Tyge Pederssön (för Graa-bemärke i sköld) i Ö. och V. Vram arrenderar en gård i Vä 1613.

I Vä fanns en större kvarnanläggning, Bymöllan, tillhörig kronan, och av bilaga i länsräkenskaperna för Åhus län 1615-1616, daterat den 1/5 1616, framgår att Bymöllan vid Vä avbränts av svenskarna 1612 och anläggningen hade även omfattat Bromöllan inne vid Norreports bro (vid Brogården). Efter 1612 hade man slagit samman de båda kronokvarnarna och endast återuppfört Bymöllan, som nu 1613-1616 brukades av möllaren Peder Söffrenssön. Han klagade över att malningsmängden minskat sedan borgarna börjat flytta in till Allön. Han begärde samtidigt två nya kvarnstenar till den ena av möllans kvarnar. 1627-1628 står sedan Bymöllan öde och Peder Söffrenssön har "rymt" ... Ny möllare bli då en Anders Suessön.

Den 4 april 1614 kom ett kungabrev om att flytta köpstadsrättigheterna från Vä till annan plats. När väborna nu flyttar till Allön, kommer kronobönder från bl a Näsby in och övertar deras arrenden i Vä. Bonden Mogens Oluffssön från "Nesby" övertar således "Jon Fajers lycka" i Vä detta år. Genom ett kungligt påbud den 5/6 1615 förbjöd Christian IV borgarna i Vä att driva handel och köpenskap i gamla staden och befalld dem att flytta in till nya staden på den sumpiga staden Allön.

Väborgarna hade redan 1614 börjat bygga på Allön, men gamla vanor är svåra att bryta och det var väl lättare att bedriva handel på torget i Vä än inne i byggnadssörjan kring kyrkbygget i "Christians Stad".

En ytterligare följd av att Vä förlorade sina stadsrättigheter var att stadens hamn på Landön, Ljungby socken i Villands, tillföll nya staden på Allön. Det var en "ståtlig och säker hamn, den bästa i hela Skåne enligt skeppsfolk. I denna hamn har borgerskapet i Vä haft sina skepp liggande med packhus och handel", läser man i prästrelationen 1667, och där ute hade man från början planer på att anlägga "Christians Stad"!

Väs siste byfogde 1613

Den 7/6 1613 hade frälsemannen Markus Lund i Degeberga låtit mörda sin hustru, frälsekvinnan Dorette Lunov och gräva ner liket i gårdens "brogers" (brygghus). En tid senare hittades liket och blev uppgrävt och Markus Lund erkände dådet inför sockenprästen Christen Mickelssön i Vittskövle den 22/6 och dömdes att straffas "paa lif och velfart". Vittnet Inger Nielsdotter (tjänade hos fru Margaretha Brahes länsman i Degeberga) berättar den 23/6 1613 sålunda:

Den 7 juni, som var en måndag stod hon (Inger) i husbondens loge och hörde ett ynkligt skrik från saliga fru Dorette Lunovs gård. Då sprang hon raskt dit för att se vad som stod på, men där mötte hon Markus Lund i ledet (öppning i gårdsgården), och han sa att hustrun skrikit pga, att man slagit ihjäl två grisar för honom. Inger ville tala med fru Dorette men fick inte. Peder Suendssöns hustru i Degeberga omvittnar samma sak.

Markus Lunds bekännelse den 22/6 1613 inför väborgaren, byfogden Mads Knudssön (Lundbeck, borgmästarsonen och sannolikt barnbarnsbarn till rådmannen Knud Graa), kungsfogden Morten Söffrenssön på Norra Sandbygård och skattebonden Anders Joenssön i Degeberga lyder i korthet:

.. att han ombett och uppmanat en man vid namn Greger Knudssön i Degeberga att slå ihjäl Dorette Lunov och att denne sedan hjälpt till att begrava liket i brygghuset.

Markus Lund begär nåd, men kungens rättarting dömmar honom att "vara äreslös och mista sitt liv". Vilket också blev verklighet den 30/6 i Köpenhamn detta år. Den lejde mördaren dömdes av häradstinget i Gärd och rättades förmodligen vid Lyngsjö kyrka på galbacken vid ån.

Vä - bondby 1614

Begravd i Mariakyrkan 1621 blev väbon Jacob Skomakare för en avgift av 10 daler. Priset för en grav inne i kyrkan var vid denna tid normalt 20 daler. Då skulle man även köpa en befintlig stenhäll eller låta hugga en sådan. De gamla borgmästar- och rådmanssläkterna ägde gravplatser med gamla hällar och där kunde nya namn huggas in bland förfädernas namn, bomärken och data i mån av utrymme. Tyvärr har de flesta av dessa gravhällar slängts ut ur kyrkan då man delvis förnyade golvet 1899 och sannolikt sålts som byggnadsmaterial eller helt sonika grävts ner ute på kyrkogården. Ett fåtal fragment har återfunnits vid restaurering av bl a gamla Ängamöllans kvarnhus (Forsadal) och vid ledningsgrävning på Trobecks bensinstation (stenen numera uppställd på Graagården). En hel stenhäll står i S:ta Gertruds kapell och en häll, som aldrig kommit till användning, ligger i en gräsmatta i Snårarp.

Prästrelationerna 1624

innebär den första generella beskrivningen av de skånska socknarna om ytterst sparsam och korthuggen:

Vä by: Nu är Jörgen Christoffersön sockenpräst i Vä sedan omkring 1590. Kaplan i Vä var Peder Pederssön från 1619-1630, då han blev kyrkoherde i Åhus. I Vä finns ingen herrgård, bortsett dock från en liten gård som ligger utanför Norreport och kallas "Brunstrup" och vilken fru Bodil Clavsdotter Gagge fordom bebodde. Hon var änka efter frälsemannen Rommel Pederssön Brun. Men sedan svenskarna bränt Vä återstår endast ett enkelt hus på gården i vilket en fattig man bor. Till huset finns bara en "Abildhaug" och ett liten toft invid gårdsresterna. Fru Anne Brun (änka efter borgmästaren Jörgen Hanssön i Vä, äger Brunstorp efter moderns död men bor nu i Folkestorp.

I Vä kyrby finns 25 gårdar och en fästa, inga torp men möllorna "Byss Möllen" och "Engamöllan". Prästen har noterat följande anmärkning: "Er Wehe byMend megett forarmett, Oc mange gaarde staa ledige Som Intett saais till."

Fru Anne Brun bor således i Maglehems socken 1624. Maglehems socken uppges här sakna herrgårdar, men samtidigt noteras att fru Anna Brun ibor den bondgård som är Folkestorps herresäte i Folkestorp finns en bongård som är herresäte åt Anna Brun samt 2 helgårdar och 3 halvgårdar.

Kungligt handelsförbud 1632

Kung Christian IV befäller den 14/6 1632 att ingen handel må bedrivas i Vä. Detta kan ju synas märkligt för en by som fått sina handelsrättigheter indragna redan 1614, men Vä hade fortsatt att vara en marknadsplats och samlingspunkt för häradets handel utanför Kristianstads tullportar. En del borgare inne i Kristianstad var även bymän i Vä och bodde möjligen minst lika ofta i Vä som i den

dyrare staden. Nu hade klagomål från stadens fäder , magistraten, nått konungen och nu fick det vara nog med denna ”frihandel”

Härmed sattes definitivt punkt för Väs rest av privilegier från stadstiden. Staden var upplöst och privilegierna borta, men spåren finns kvar i den äldsta bevarade kartan från 1770. Vägnätet är i huvudsak medeltida och bykärnan ungefär som vid anfallet 1612. Ännu idag kan väbor följa de medeltida gatorna, vilka i sen tid fått namn efter kungar och guldsmeder och 1500-talets borgare.

Och en färggrann kulturminneskylt på gamla skolgården mittföt Mariakyrkan visar något romantiskt hur staden Vä en gång låg där i grönskan och liksom bara väntade på nästa bränning.

(Ur Dödsdomen 1612, Vä stads sista tid, Av Tor Flensmarck)